

УДК 378.4(477.83-25):39"1921-1939"(092)Фішер А.
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.02.374>

ВПРАВИ ТА СЕМІНАР ПІД КЕРІВНИЦТВОМ АДАМА ФІШЕРА: ТЕМАТИКА І ПРЕДМЕТНИЙ ЗАСЯГ (1921—1939)

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7817-6730>

доктор історичних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: roman.tarnavskiy@lnu.edu.ua

Історія університетських студій — проблематика, яка має непересічну *актуальність*, позаяк дає змогу не лише дослідити важливі питання, пов'язані з тим чи іншим університетом як інтелектуальним центром, а й вплив на становлення і розвиток різних наукових середовищ (шкіл, напрямів) або ж окремих науковців. Львівський університет від початку ХХ ст. перетворився на один з найбільших етнологічних центрів Центральної та Східної Європи. Значною у цьому була заслуга польського етнолога, професора Адама Фішера (1889—1943), до наукової школи якого належали й українські народознавці, які стали основою української етнологічної науки середини — другої половини ХХ ст. Вважаємо тему, присвячену практичним заняттям під керівництвом А. Фішера у Львівському університеті, *актуальною*, адже її розкриття, серед іншого, є підґрунтям для дослідження теоретико-методологічної підготовки багатьох відомих науковців.

Метою статті є комплексний аналіз вправ та семінару під керівництвом А. Фішера впродовж 1921—1939 рр. *Об'єктом* дослідження є практичні заняття, які у Львівському університеті проводив цей вчений, а *предметом* — їхня тематика та змістове наповнення. Для висвітлення зазначеної проблематики використано широке коло *першоджерел* (офіційних статистично-довідникових видань Львівського університету, рукописних нотаток до курсів А. Фішера та ін.), опрацьованих із застосуванням таких *методів*, як порівняльно-історичний, герменевтичний, типологічного аналізу та ін.

Ключові слова: Адам Фішер, Львівський університет, практичні заняття, етнологічний семінар, методологія етнологічної науки, етнографічне картографування.

Roman TARNAVSKYI

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7817-6730>

Doctor of Science in the field of History,
Associate Professor of the Department of Ethnology,
Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: roman.tarnavskiy@lnu.edu.ua

EXERCISES AND SEMINAR UNDER THE LEADERSHIP OF ADAM FISHER: TOPICS AND SUBJECT MATTER (1921—1939)

The article is devoted to the analysis of practical classes led by the famous Polish ethnologist Adam Fischer at Lviv University. They were one of the most important components of training ethnologists in Lviv in the interwar period.

In the educational process at the Jan Kazimierz University in Lviv (the official name of the University of Lviv in 1919—1939) there were several forms of practical training — exercises, proseminars and seminars, which could be divided into lower and higher, as well as workshops (laboratories) for sciences that needed more practical training. The student's affiliation to a particular specialty (field) was determined primarily by the seminar or workshop in which he worked (if the schedule allowed, it was possible to attend several of them).

The study of practical training of students of Lviv University, which has not yet found proper coverage in historiography, allows to highlight the peculiarities of the development of various educational areas in Lviv and the knowledge, skills and abilities acquired by representatives of Lviv scientific schools.

This is clearly seen in the example of practical classes led by Adam Fischer. Comprehensive coverage of the problem became possible thanks to primary sources — official statistical and reference publications of Lviv University — «course programs» and «chronicles», materials by Adam Fischer from the Archives of the Polish Ethnological Society (Wrocław), published works of the scientist. The author elaborated them using comparative-historical method, as well as methods of typological and hermetic analysis of historical sources.

As a result of the study, the author drew the following conclusions. The topics of practical classes (exercises and seminars) under the guidance of Adam Fischer make it possible to characterize his approaches to the training of a professional ethnologist. In particular, the professor considered it obligatory to instill in students the ability to apply the method of ethnographic mapping, and also guided them in the direction of cultural and historical development with the involvement of theoretical approaches to sociological and functional areas. This helped to focus on ethnology as a science that explores various aspects related to traditional culture (from the genesis of cultural phenomena to their role in society in modern times) and to the life of ethnic communities in general.

The topics of Adam Fischer's ethnological seminar also show that the scientist revealed to students the main stages of the historical development of the methodology of ethnological science (from the XVIII century), provided the most relevant information about it at that time, but always focusing on geographical factors in people's lives.

Keywords: Adam Fischer, Lviv University, practical classes, ethnological seminar, methodology of ethnological science, ethnographic mapping.

Вступ. Стаття присвячена аналізу практичних занять, якими у Львівському університеті керував відомий польський етнолог Адама Фішера, як важливий складовий підготовки народознавців у Львові в міжвоєнний період.

У навчальному процесі в Університеті Яна Казимира у Львові (офіційна назва Львівського університету у 1919—1939 рр.) було декілька форм практичних занять — вправи, просемінар і семінар, які могли поділяти на нижчі та вищі, а також конверсаторії (полягали в бесідах професора зі студентами на визначені теми), репетиторії (повторення пройденого матеріалу) та робітні (лабораторії) для наук, які потребували більшої практичної підготовки. Належність студента до тієї чи іншої спеціальності (галузі) визначали передусім семінар чи робітня, у яких він працював (якщо давав змогу розклад, можна було відвідувати їх декілька). Специфіка представлення вправ, просемінарів, семінарів та робітень (керувати двома останніми, за невеликими винятками, мали право лише професори) у навчальному процесі різних галузей залежала від їхніх особливостей і потреб. Ця система практичних занять не змінювалася до радянської реорганізації університету восени 1939 р.

Саме дослідження практичної підготовки студентів Львівського університету, яке ще не знайшло належного висвітлення в історіографії, дає змогу розкрити особливості розвитку різних навчальних напрямів у Львові та ті знання, вміння й навички, які отримували чи яких набували представники львівських наукових шкіл.

Це чітко видно на прикладі практичних занять під керівництвом А. Фішера. Комплексне висвітлення проблеми стало можливим завдяки першоджерелам — передусім офіційним статистично-довідниковим виданням Львівського університету — «програмам курсів» [1—40] та «хронікам» [41—43], матеріалам А. Фішера з Архіву Польського народознавчого товариства (м. Вроцлав) [44—55], опублікованим працям ученого [56—62].

Основна частина. Від початку ХХ ст. Львівський університет став одним з головних етнологічних центрів Центральної та Східної Європи. У 1910—1912 рр. у ньому діяла кафедра етнології під керівництвом Станіслава Цішевського, відтак від 1913 р. — кафедра антропології та етнології й Антропологічно-етнологічний інститут (заклад),

очолені Яном Чекановським. У 1921 р. доцентом етнології став Адам Фішер, який, після номінування професором, впродовж 1924—1939 рр. очолював окрему кафедру етнології та Етнологічний інститут (заклад) [62].

С. Цішевський не встиг впровадити в навчальний процес вправ або ж семінару. Практичні заняття, які він проводив у 1910/11 н. р., обмежувалися етнографічним конверсаторієм на тему «Джерела до польської етнографії». Ці заняття відбувалися впродовж другого семестру щочетверга від 18 до 20 години [1, s. 17]. Натомість Я. Чекановський започаткував антропологічні вправи (передбачали збирання та опрацювання джерельного матеріалу). У зимовому семестрі 1913/14 н. р. їхній тижневий обсяг становив годину, натомість від літнього семестру — дві години. Тоді ж, за умови надання йому асистента, професор передбачав проведення щоденного антропологічного лабораторію (робітні) [6, s. 19; 7; 19]. З відновленням діяльності університету після завершення російської окупації Львова Я. Чекановський знову поставив перед керівництвом питання про необхідність виділити для його інституту ставку асистента як умову впровадження у навчальний процес антропологічного лабораторію (обсягом 10 годин щотижнево) [9, s. 20]. Позаяк це питання залишилося невирішеним аж до початку 1920-х років, професор керував лише вправами, обсягом дві години щотижнево: впродовж зимових семестрів — антропологічно-статистичними, впродовж літніх — антропологічними [9, s. 20; 10, s. 18; 11, s. 20; 12, s. 19; 13, s. 20; 14, s. 20]. Від 1918/19 н. р. у зимових семестрах замість антропологічно-статистичних вправ Я. Чекановський почав проводити біометричні вправи, натомість практичні заняття у літніх семестрах залишив без змін [15, s. 21; 16, s. 17; 17, s. 18]. На перший та другий триместри 1920/21 та 1921/22 академічних років професор декларував антропологічні вправи, обсягом дві години на тиждень. Натомість у третій триместрах практичних занять Я. Чекановського не було передбачено [18, s. 18; 19, s. 27; 20, s. 23]. Характеризовані практичні заняття відбувалися у приміщеннях Антропологічно-етнологічного інституту [6—20].

Після габілітації в 1921 р. практичні заняття з етнології — етнологічні вправи для початківців (обсяг — година в тиждень) — в Університеті Яна Казимира

у Львові запровадив доцент етнології А. Фішер. У 1921/22 н. р. вони відбувалися впродовж першого-другого триместрів щосуботи з 17-ї до 18-ї години, а на третій триместр не були зголошені [19, s. 27; 20, s. 23, 24]. У наступних навчальних роках етнологічні вправи (вже без уточнення «для початківців» та обсягом дві години щотижнево) А. Фішер проводив упродовж трьох триместрів: заняття відбувалися щосуботи з 16-ї до 18-ї години в університетській етнологічній робітні та Музеї ім. Дідушицьких [21, s. 31; 22, s. 23; 23, s. 39; 24, s. 10]. Після відкриття окремої кафедри етнології А. Фішер продовжував розвивати етнологічні вправи: вони надалі відбувалися впродовж першого—третього триместрів по дві години тижневого педагогічного навантаження. Проте впродовж другої половини 1920-х — 1930-х років окреслення цієї форми практичних занять змінювалося, наприклад: вправи зі слов'янської етнографії (1924/25, 1937/38), вправи зі слов'янської етнології (1925—1930), вправи з етнографії Польщі (1930/31, 1933—1937, 1938—1939), однак були в руслі загальних етнологічних вправ (від початку 1930-х років у їхньому проведенні А. Фішеру асистував Ян Фальковський) [21—40].

На характеризованих практичних заняттях професор з асистентом ознайомлював студентів з предметом етнографії та етнології, їхнім практичним значенням, аналізував їхній зв'язок з іншими науками, докладно розглядав джерела та наукові праці для дослідження тих чи інших проблем тощо. Крім того, учасники вправ виголошували реферати, виконували рисунки та етнографічні мапи (обов'язково — студенти географічної групи), представляли зібрані польові записи, опрацьовували матеріал до різноманітних проєктів (наприклад, «Народознавча бібліографія», «Словник слов'янських народних вірувань і звичаїв» тощо). З опанованого на вправах матеріалу студенти складали колоквиум, а від останньої третини 1920-х років учасники етнологічних вправ були зобов'язані впродовж першого триместру скласти так званий вступний іспит, який мав засвідчити засвоєння ними загальних знань у галузі етнографії Польщі [41, s. 139, 140; 42, s. 88; 43, s. 114]. Підставовим навчальним посібником для етнологічних вправ був «Вступ до польського народознавства» авторства Яна Станіслава Бистроня, опублікований 1926 р. як другий том серії «Львівська славистична бібліо-

тека» за редакцією Францішека Буяка, Яна Чекановського і Тадеуша Лера-Сплавінського. Перша частина праці охоплювала проблематику, пов'язану з народознавством як наукою (його предметний засяг, а також етнографію, етнологію, фольклор, краєзнавство, історію культури, антропогеографію, антропологію та антропологічні науки, соціологію тощо; логічні та психологічні основи народної культури; джерелознавчо-історіографічний огляд народознавчих студій поляків та інших народів Європи, зокрема, українців), а друга — «Перегляд питань польського народознавства» — охоплювала розділи «Етнічні групи», «Професійні та релігійні групи», «Мова та знаки» і три розділи, присвячені ділянкам традиційно-побутової культури [63].

А. Фішер наголошував, що саме «Вступ до польського народознавства» Я.С. Бистроня був найліпшим посібником для вступних вправ, проте обов'язково під керівництвом професора чи асистента. Натомість свій підручник «Польський народ» А. Фішер задумував як видання для гімназій та «першу лектуру» для слухачів першого року навчання (могли опанувати його самостійно, без допомоги викладача). Використання як «вступної лектури» праці Станіслава Понятовського «Етнографія Польщі», яка, на думку львівського професора, за наповненням та стилем викладу інформації повною мірою відповідала цьому завданню, утруднювало те, що синтезу опублікували в колективному виданні (з огляду на ціну воно не було доступним для ширших читацьких кіл, зокрема, студентства). Натомість працю Казімежа Мошинського «Народна культура слов'ян» А. Фішер уважав заскладною для студентів перших років навчання [56, s. 278].

Як зазначено, одним із завдань вправ під керівництвом А. Фішера могло бути створення етнографічної мапи. У 1929/30 н. р. професор (спільно з асистентом Альфредом Бахманном), крім вправ зі слов'янської етнології, проводив окремі вправи з етнографічної картографії (картографічні вправи). Їхні учасники мали завданням виготовити мапу, яка відображала поширення різних культурних реалій (наприклад, студентка Ольга Медвідь працювала над мапою «Варіації подання про Мадея») [30, s. 40; 65, арк. 5]. А. Фішер наголошував, що картографічний метод (окреслював його як «етногеографічний метод») є плідним для дослідження усіх ділянок

народної культури, а не лише матеріальної. На підтвердження цього наводив досвід Корнелії Катаріни ван де Графт, Раффаело Корсо, Шандора Шоймоші та Миколи Андреева. З огляду на різні підходи цих народознавців до створення етнографічних мап А. Фішер пропонував виробити загальні принципи застосування етнографічного методу в ділянках духовної та соціальної культури, що передбачали такі етапи дослідження: 1) порівняння джерел етнографічних фактів і присвоєння кожному факту порядкового номера; 2) визначення на досліджуваній території основних типів того чи іншого явища; 3) створення аналітичної мапи (позначення різних типів одного культурного явища різними знаками, а цифри всередині цих знаків мали відповідати карткам з відповідним матеріалом. А. Фішер ілюстрував цей спосіб на прикладі перебирання на звірів під час календарних обрядів: аби створити мапу побутування явища рядження в коня чи ведмедя, весь наявний фактичний матеріал необхідно укласти за населеними пунктами, де «ведмедя» позначити, скажімо, колом, а «коня» — квадратом, у які вписати порядковий номер відповідних джерел); 4) створення синтетичної мапи (на основі аналітичної мапи заштриховуванням простору, на якому поширений певний тип явища, відповідним способом). А. Фішер писав, що лише зіставлення аналітичної та синтетичної мап, на той час не поширене серед етнологів, могло забезпечити чітке відображення етнографічного явища (як приклад наводив обжинки) через його загальний образ (синтетична мапа) та деталі (аналітична мапа). Такий підхід давав змогу певною мірою нівелювати труднощі, пов'язані з розпорошенням і перемішуванням, що властиві явищам соціальної та духовної культури. Під час їхнього дослідження за допомогою етнографічного методу професор радив звертати особливу увагу на слова, речі й мотиви (якщо йшлося про фольклор) та не оминати навіть, здавалося б, малоістотних елементів [53].

Джерела містять назви низки етнографічних мап, створених в Етнологічному інституті Львівського університету, а саме: «Територія культивування льону в Польщі», «Територія культивування конопель у Польщі», «Руські хати: будівельний матеріал», «Форми встановлення крокв на хаті», «Техніка і типи писанок у південно-східних воєводствах», «Назви провідниці під час жнив», «На-

зви обжинкової урочистості» (дві мапи), «Поширення назв сорочки для покійника», «Поширення назв «strzygoń», «strzyga», «wieszczy» та ін.», «Кінь і ведмідь у віруваннях та обрядах», уже згадана мапа «Варіації подання про Мадея». Інші (спрощені) способи картографування відображають мапи історико-етнографічного районування польських та українських етнічних земель (назви мап — «Польські етнічні групи» (шість мап), «Етнічні групи на території Поморського воєводства», «Руські етнічні групи», «Етнічні групи на території Карпат») та меж поширення на території Польської Республіки оздоб даху (за А. Бахманном), двополицевої сохи (за Я. Фальковським), різновидів рала (за К. Мошинським) [51; 64, s. 190].

Від середини 1930-х років А. Фішер упровадив до навчального процесу конверсаторії (відбувалися упродовж першого-третього триместрів обсягом одна або дві години в тиждень): у 1934—1937 рр. — з методики етнографічних досліджень, у 1937—1939 рр. — з методики етнологічних досліджень, а на 1939/40 н. р. задекларував соціологічний конверсаторій для етнологів [35, s. 56; 36, s. 59; 37, s. 62; 38, s. 63; 39, s. 65; 40, s. 59]. Нагадаємо, що на початках викладацької діяльності в статусі професора А. Фішер читав окремий курс «Методи етнологічних досліджень» [26, s. 48]. Згодом цю проблематику почали розглядати в межах практичних занять (докладно — семінару), що було продуктивніше. Серед питань, які професор обговорював зі студентами в рамках конверсаторіїв, були вже характеризоване етнографічне картографування, підготовка програми-запитальника та проведення польових досліджень, теоретико-методологічні аспекти етнологічної науки тощо. Погляди А. Фішера на етнографічний квестіонар дає змогу розкрити його спеціальна розвідка. У контексті висвітлення історії створення програм-запитальників польськими вченими (від «першого методика польської етнографії» Гуго Коллонтая на початку XIX ст. до власних запитальників про рослини в народних звичаях і віруваннях кінця 1920-х років [57—59; 66, арк. 9]) А. Фішер порушив низку важливих теоретичних аспектів, а саме: предметний засяг «загального» квестіонара (всі ділянки народної культури, діалекти, зокрема, для дослідження так званих провінціалізмів, ономастики, окремі питання історії тощо), особливості

квєстїонарїв про певнї проблеми чи групи проблем, анкети, атрибуцїя польових матерїалїв [50].

Збирання польових етнографїчних матерїалїв було однїєю з форм домашнїх завдань для студентїв і вїльних слухачїв з етнологїї (зокрема, пїд час вихїдних, приурочених до рїздвяних чи великоднїх свят). Вони мали провести опитування в мїсцевостї свого походження (завдання окреслювали як «Географїчна робота») переважно згїдно з наданим коротким запитальником до окремої теми. Як засвїдчують зібранї студентами матерїали, атрибуцїя записїв потребувала зазначення особи-записувача, дати та мїсця (село, повїт, воєводство) запису (студенти зазначали їх не завжди), натомїсть згадки особистих даних респондентїв не були обов'язковими. Наприклад: «Чи в цїй мїсцевостї (зазначити докладно мїсцевїсть) їснує вїра в померлих, якї повертаються, блукають ночами, нападають на людей, душать їх або вїдривають їм голови? Як народ називає мерцїв, якї повертаються?» (Професор наголошував, аби респондентам не задавали загальних запитань, дотичних до «книжкового упиря»). Збереженї студентськї матерїали стосуються переважно календарно-побутової обрядовостї (Святвечора, Великодня), демонологїї (часто в контекстї календарних свят), фольклору. Зокрема, студент Ян Крет записав оповїдання, яке розповїдали сусїдки, що прийшли до його мами (1928), або ж Владислав Мруз — пїд назвою «Поганськї звичаї, збереженї до нинїшнїх часїв» (1927) [282].

Особливїсть етнологїї як галузї полягала в тому, що вона (на вїдмїну вїд антропологїї та преїсторїї) не потребувала робїтнї, а лише семїнару. А. Фїшер започаткував етнологїчний семїнар у 1924 р.: як форма навчального процесу, охоплюючи двї години тижневого навантаження, вїн вїдбувався упродовж усїх триместрїв кожного академїчного року [25—40]. За рївнем пїдготовки ця форма практичних занять була вищою, нїж вправи, тому і допуск до участї в нїй був складнїший. Семїнар передбачав двї складовї: практичну (пїдготовка його учасниками робїт, зокрема і магістерських) і теоретичну (пояснення професором теоретично-методологїчних аспектїв етнологїчної науки). Упродовж першого десятилїття їснування кафедри етнологїї та Етнологїчного їнституту пїд керївництвом А. Фїшера практичнї заняття вїдвїдувала така кїлькїсть студентїв: у 1924/25 н. р.: на вправах — 10, на семїнарі — 8; у 1925/26 — вїд-

повїдно 44 та 14; 1926/27 — 102 та 21; 1927/28 — 92 та 21; 1928/29 — 58 та 34; 1929/30 — 22 та 25; 1930/31 — 17 та 18; 1931/32 — 25 та 22; 1932/33 — по 26; у 1933/34 — 28 та 27 [64, s. 184, 185]. Отже, кїлькїсть студентїв на вправах у перших роках дїяльностї кафедри етнологїї та Етнологїчного їнституту набагато перевищувала кїлькїсть студентїв, якї вїдвїдували етнологїчний семїнар, тобто обирали етнологїю як фах. Проте кїлькїсть учасникїв семїнару, на вїдмїну вїд учасникїв вправ, упродовж цього десятилїття не зазнала стрїмкого зменшення, спричиненого, на думку А. Фїшера, впровадженням в унїверситетї обов'язкових екзаме-нацїйних приписїв у межах магістерїїв, якї зумовлювали посилену увагу студентїв до чїтко визначених предметїв. Оскїльки 1926—1928 рр. були перехїдним перїодом, що передбачав чимало послаблень у приписах, кїлькїсть учасникїв етнологїчних вправ була високою: студенти ще записувалися на дисциплїни, якї прагнули опанувати лише через зацїкавлення або з огляду на потребу пїд час наукових пошукїв в їнших галузях знань. На зменшення кїлькостї вїдвїдувачїв вправ пїд керївництвом А. Фїшера вплинули, вочевидь, також пїдвищення платнї за навчання та свїтова економїчна криза кїнця 1920-х — 1930-х рокїв [52, s. 2; 64, 184, 185; 67, с. 66].

Аналіз укладеної А. Фїшером програми етнологїчного семїнару на 1939/40 н. р. (фактично тексту лекцїї), що є в справї пїд назвою «Вступ до етнологїї. Лекцїї» Архїву Польського народознавчого товариства, дає змогу висвїтити свїтовий засяг розвитку етнологїчної науки в рецепцїї львївського професора. Наведемо стислу характеристику головних тематичних блокїв зазначеної програми. Їхнї назви ми окреслили для зручностї викладу матерїалу, власне текст сформовано на основї термїнологїї і тез, уживаних А. Фїшером.

Об'єкт, предмет і методи етнологїї. Головнї методи етнологїчної науки викладено в працї Фрїца Гребнера «Метод етнологїї». За декїлька десятилїть етнологїя зробила значнїй поступ у збираннї й теоретичному опрацюваннї фактїв. На кїнець 1930-х рокїв серед її головних напрямїв — їсторичнїй та функцїональнїй (дослїдник повинен враховувати обидва). І якщо колись об'єктом і предметом етнологїчних дослїджень уважали «первїснї» народи та їхню культуру, то на кїнець 1930-х рокїв — усї на-

роди світу («первісні», «напівцивілізовані», «цивілізовані») та всі складові їхнього існування (історичну, соціологічну, психологічну тощо). Дослідник має звертати особливу увагу на функціональний вимір (стосунки людини з її оточенням, пов'язані з ними форми людського існування та чинники, що їх зумовили), який, на відміну від структурного, не є статичним [48, s. 1—3].

Зв'язок етнографії та етнології з іншими науками. Етнографія та етнологія тісно пов'язані з іншими науками, зокрема, з антропологією та географією [48, s. 3; докладніше про цю проблематику див.: 60, s. 152—155]. Ця проблематика, що в програмі етнологічного семінару подана досить стисло, посідала особливе місце серед наукових зацікавлень А. Фішера, тож, вочевидь, під час занять її порушували часто. У працях та курсах професор аналізував стосунки етнографії та етнології до географії, антропології, фольклору та загалом народознавства, краєзнавства, різноманітних ділянок історії (преісторії, історії культури, історії заселення, історії релігії, історії мистецтва), сходознавства, різних напрямів філологічної науки, соціології, юриспруденції, психології тощо [44, s. 1—5; 45, s. 1—30].

Етнологічна термінологія. Важливо обумовити змістове наповнення головного терміна етнологічної науки — «народ» — у різних мовах, зокрема, польській, німецькій, англійській (наприклад, термін «*lud*» треба розуміти як синонім терміна «*ethnos*», що став основою для назв наук, тобто в широкому значенні цього слова), та його зв'язок з термінами «раса» і «культура». Попри те, що чимало тогочасних дослідників на означення багатьох народів уживали прикметники «примітивні» чи «дикі», А. Фішер волів використовувати прикметник «*riewotny*» — «первісний», «первинний» [48, s. 3—5]. Принагідно зазначимо, що в одній із розвідок професор пояснив терміни «*obuczaj*», «*zwyczaj*» та «*obrzęd*» [47].

Розвиток етнології у XVIII ст. Початки етнології як науки можна датувати XVIII ст. завдяки таким дослідникам, як Жозеф Франсуа Лафіто, Шарль де Бросс, Адам Фергюсон, Джамбаттіста Віко, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан Жак Руссо, Вольтер, Йоганн Райнгольд Форстер та Георг Форстер, Крістофер Майнерс, Йоганн Готфрід Гердер. У доробку кожного з них були ідеї, що стали внеском у теоретичний розвиток науки про народ. Наприклад,

Ж.Ф. Лафіто можна вважати творцем «етнологічної соціології» та «етнологічного релігієзнавства», а Ш.Л. де Монтеск'є — творцем «середовищної теорії» та загалом «антропогеографії». Серед осіб, які представляли тодішній «описовий напрям в етнології», на першочергову увагу заслуговують Луї Антуан де Бугенвіль та Джеймс Кук [48, s. 6—15].

Особливості розвитку етнології в першій половині XIX ст. У цей період засновано етнологічні товариства в Парижі (1839), Лондоні (1842), а згодом — у низці міст США. Натомість у середині століття в англійських країнах та Франції утвердився підхід об'єднання етнології з антропологією, продиктований зміщенням акцентів з народу на расу в розвідках природознавця Н.Т. Едвардса, пізніше — у праці Жозефа Артюра де Гобіно «Нарис про нерівність людських рас». У 1859 р. антрополог Поль Брока заснував Паризьке антропологічне товариство, що стало поштовхом до появи таких центрів у деяких інших країнах. Відмінні тенденції простежувалися в Німеччині, де розвиток антропології (студії патолога Рудольфа Вірхофа) та етнології відбувався окремо. Етнологія займалася систематизацією нагромадженого польового етнографічного матеріалу, зокрема, у рамках музейницького руху: засновано народознавчі музеї в Ляйпцигу (1845 р., з ініціативи Фрідріха Густава Клемма) та Берліні (1868 р., з ініціативи Адольфа Бастіана). Крім того, значним був вплив праць авторства правознавців, зокрема, швейцарця Йоганна Якоба Бахофена (його монографія «Материнське право» стала однією з головних у галузі дослідження «культурних шарів» та «етнічної психології») [48, s. 15—17].

Адольф Бастіан. «Видатною постаттю/особою XIX століття» та «найбільшим емпіриком в етнології» (з огляду на масштаби експедиційної роботи та зібрані артефакти) був А. Бастіан (цьому вченому А. Фішер присвятив чимало уваги і в «Етнологічних методах» [44, s. 6, 11]). Серед його досягнень — теорія про «етнічні ідеї» (локальні варіанти загальнолюдських засадничих ідей, що є проявом одноманітності людської психіки) та концепція «етнографічної історії світу», викладені в праці «Людина в історії». Будучи передусім психологом, А. Бастіан посідав в етнологічній науці особливе місце, тяжіючи до етнічної психології. Його пізніше зачислення до еволюціоністів — помилка, спричинена ототожненням

із цим напрямом будь-якого «способу природничого мислення в етнології» [48, s. 17—23, 32].

Еволюціонізм. У контексті розвитку позитивізму (Огюст Конт) та впливу точних (Адольф Кетле) і природничих (Чарлз Дарвін та його попередник Томас Роберт Мальтус) наук на етнологію у другій половині XIX ст. виник її новий напрям — еволюціонізм (акцент на ступеневому розвитку людства). Серед тодішніх провідних еволюціоністів були «етнологічний соціолог» Герберт Спенсер та вчені, що розвивали етнологію у зв'язку з преісторією, — Джон Лаббок, Джон Фергюсон Мак-Леннан, Льюїс Генрі Морган [48, s. 23—25, 28—30]. В «Етнологічних методах» А. Фішер згадував Г. Спенсера, працю Л.Г. Моргана «Давнє суспільство», а також Теодора Вайца [44, s. 5—8].

Едвард Барнетт Тайлор. «Найвидатніший англійський етнолог XIX століття» Е. Тайлор, що працював у руслі еволюційної теорії, розвивав напрям, започаткований працею Т. Вайца «Антропология первісних народів» (вочевидь, А. Фішер мав на увазі антропологию як науку про людську цивілізацію). Серед головних досягнень Е. Тайлора — впровадження в етнологію (під впливом А. Кетле) типологічного методу та проведення статистичних досліджень, що сприяло виникненню різноманітних класифікацій (у польській етнологічній науці статистичні методи розвивали Я. Чекановський та С. Клімек), уведення в науковий обіг понять «етнологічний тип» і «пережиток», розвиток теорії анімізму [48, s. 25—27]. На цих самих досягненнях ученого А. Фішер наголошував і в «Етнологічних методах» [44, s. 21, 22]. Зазначимо, що популяризації ідей Е. Тайлора серед польських учених сприяло польськомовне видання його «Первісної культури» [68; 69].

Критичний еволюціонізм. Представниками еволюційного напрямку в західноєвропейській етнології у XX ст. — так званого критичного еволюціонізму, були Джеймс Фрезер (автор праці «Золота гілка»), Едвард Вестермарк, Роберт Рейнал Маретт, Едвін Сідні Гартленд, Ендрю Ленг, Альфред Корт Геддон (працював в історично-описовому напрямі), Конрад Теодор Преусс (творець окремої релігійно-етнологічної теорії) [48, s. 26—28, 42, 45, 46].

Географічно-історичний напрям: Фрідріх Ратцель та Лео Фробеніус. Унаслідок кризи еволюціонізму наприкінці XIX ст. почав набирати попу-

лярності географічно-історичний напрям в етнології, представники якого акцентували увагу на географічному чиннику в розвитку народів (на історичному, а не біологічному аспекті проблематики). Попри те, що питання зв'язків між народами та географічним простором порушували ще Ш.Л. де Монтеск'є, Й. Форстер, Карл Ріттер, Альбрехт фон Роон та Оскар Пешель (на доробку цього вченого, зокрема, його праці «Народознавство», А. Фішер акцентував і в «Етнологічних методах» [44, s. 5]) та А. Бастіан («географічні провінції»), засновником географічно-історичного напрямку став німецький географ Ф. Ратцель. Перебуваючи під впливом історичного методу, він розумів, що зв'язок етнології та історії має бути дво-, а не одностороннім (історія не може існувати без етнографічної складової). Внесок Ф. Ратцеля в етнологію охопив три виміри, представлені відповідними працями: «Народознавство», «Антропогеографія» (учений розвивав не так етнологію, як антропогеографію та прямував до окремої історії культури, а не до етнології, організованої навколо історії) та «Політична географія» (висвітлено проблеми колоніалізму). Саме Ф. Ратцель першим звернув увагу на потребу докладного картографічного дослідження культурних надбань, які, на його думку, розкидані в просторі не випадково, а пов'язані між собою. Згодом Л. Фробеніус, представник культурно-морфологічного відгалуження географічно-історичного напрямку, розвинув цю ідею в теорію культурних кіл: будучи польовим дослідником африканських теренів, у праці «Походження африканських культур» обґрунтовував її на прикладі Африки. Л. Фробеніус уважав, що культури є незалежними від їхніх носіїв організаціями (А. Фішер ставився до цієї ідеї критично) і їх треба досліджувати не лише історичними, а й біологічними методами [48, s. 31—39]. Теоретико-методологічні підходи Ф. Ратцеля та Л. Фробеніуса А. Фішер характеризував і в «Етнологічних методах» [44, s. 5, 6, 27].

Культурно-історична школа: Фріц Гребнер та Вільгельм Шмідт. З географічно-історичним напрямом була пов'язана культурно-історична школа (окреслена також як дві окремі школи — Кельнська та Віденська, або напрям культурних кіл). Її методологія ґрунтувалася на ідеях Фріца Гребнера (відповідно, спирався на Ф. Ратцеля) та Берн-

гарда Анкерманна, викладених на початку ХХ ст. у статтях Ф. Гребнера «Культурні кола та культурні шари Океанії» та Б. Анкерманна «Культурні кола та культурні шари Африки». Центром школи став Народознавчий музей у Кельні, де працював Ф. Гребнер, а в середині 1920-х років завдяки священнику професору Вільгельму Шмідту — Віденський університет (учні В. Шмідта — Пауль Шебеста та Мартін Гусінде, відійшли від ортодоксального культурно-історичного методу). Водночас В. Шмідт представляв започаткований А. Бастіаном напрям етнічної психології, проводив «етнологічні мовні» та «етнологічні релігійні» дослідження, зокрема, висунув ідею існування прамонотеїзму [48, s. 39—42]. А. Фішеру імпонували методологічні підходи культурно-історичної школи, передусім Ф. Гребнера. В «Етнологічних методах» львівський професор наголошував, що досягненням цього вченого стало застосування до етнологічних досліджень цілісної систематичної методики [44, s. 27]. У матеріалах з архівних збірок А. Фішера натрапляємо на конспект статті «Культурні кола та культурні шари Океанії» [46]. Професор часто послуговувався і терміном «культурне коло». Наприклад, виділяв «східнослов'янське культурне коло» [54, s. 2], досліджуючи кашубів, писав про їхні зв'язки з «балтським культурним колом», а кашубів і балтів — з «колом давньогерманської культури» [49, s. 8]. На підставі аналізу праць А. Фішера методологічного характеру та виокремлення ним ролі етногеографічних методів учень професора Юзеф Гаек уважав його послідовником Ф. Гребнера [70, s. 54]. Сам А. Фішер також наголошував, що працівники Етнологічного інституту, який очолював, у дослідженнях є послідовниками культурно-історичного методу в етнології, проте із залученням соціологічного та функціонального методів [52, s. 4].

Британський дифузійнізм. Вільям Ріверс. Для означення напрямів, у яких працювали Ф. Ратцель, Л. Фробеніус та Ф. Гребнер, А. Фішер не вживав усталеного нині терміна «дифузійнізм», він послуговувався ним лише для окреслення англійської школи дифузійністів, серед представників якої — Еліот Сміт (репрезентуючи панегіптізм, завдяки використанню історико-культурного методу наголошував на значенні міграцій в історії культури, впливах одних культур на інші) та Вільям Джеймс Перрі,

учень британського вченого Вільяма Ріверса. А. Фішер уважав, що В. Ріверса не можна зачислити до жодної зі шкіл: перейшовши в етнологію з психології, він розвивав напрям етнічної психології, та, з використанням історичного методу, соціологічну проблематику (як і його учень Альфред Редкліфф-Браун). Це добре простежується в працях В. Ріверса «Етнологічний аналіз культури», «Контакти народів», «Історія й етнологія» [48, s. 42—45].

«Соціологічний ренесанс». У «Метадах етнології» А. Фішер згадував тематику досліджень і методологічні підходи представників французької етнології Арнольда ван Геннепа та Люсьєна Леві-Брюля [44, s. 4], характеристика яких не представлена в програмі етнологічного семінару на 1939/40 н. р. У ній А. Фішер згадував французьких етнологів ХХ ст., лише аналізуючи соціологічні методи в етнологічній науці. За його словами, від Герберта Спенсера до Еміль Дюркгайма первісне суспільство було джерелом різних синтез у руслі «еволюційної етнології» (охоплювала дослідження суспільних і культурних явищ та форм як природного результату розвитку від нижчого щабля до вищого). Культурно-історична школа, яка заступила еволюціонізм, пояснювала подібність культурних явищ і форм історичним зв'язком або походженням зі спільного культурного вогнища внаслідок міграцій. В обидвох випадках їх досліджували поза оточенням. Завдяки умоглядним реконструкціям етнологія перетворювалася на різновид преісторії. За твердженням А. Фішера, «поворот до соціології в етнології належить сприймати як реакцію на археологізацію та муміфікацію світу первісних суспільств» [48, s. 48]. Лише «польовий соціологічний аналіз» з метою вивчення окремих інститутів первісних суспільств на тлі цілості їхнього життя давав змогу зрозуміти механізми функціонування цих спільнот загалом і їхньої культури зокрема від давнини до сучасності. Виявом «ренесансу соціологічних знань і методів у дослідженнях первісних суспільств» стали праці французьких учених Еміля Дюркгайма та Марселя Мосса (у польській етнології — Людвіка Кживицького), а згодом — поява нового напрямку (школи, методу) в етнології — функціоналізму [48, s. 48—50].

Функціоналізм: Броніслав Маліновський. Започаткований поляком Б. Маліновським, у польській етнології новий напрям не розвинувся. А. Фішер пи-

сав: «Функціоналізм Маліновського означає загальний поворот, який полягає у зв'язках між етнологією і соціологією та загалом у виокремленні в етнології певних соціологічних методів і проблем» [48, s. 46, 47]. Б. Маліновський протиставив заснованим на теоретичних реконструкціях працям, які переважали в тодішній етнології, дослідження на матеріалах польових експедицій (передбачали опанування мови та культури народу). Студії Б. Маліновського над меланезійцями Островів Тробріана засвідчили, що суспільство та культура первісних народів, якщо поглянути на них у динаміці (включно зі сучасним досліднику станом), є значно багатшими та складнішими, ніж здавалося до того (кожний народ — оригінальна цивілізація, а кожне явище її культури — фрагмент загальнолюдської культури). Б. Маліновський зазначив про обов'язковість емпіричної обсервації для теоретичних узагальнень і поєднання методів польових етнографічних досліджень з соціологічними (аналіз фактів первісної культури не в її штучній ізоляції, а на тлі всього суспільства). Зasadничим принципом функціоналізму став перехід від етнології як «науки про натуральну історію культури первісних суспільств» до «науки, що займається соціологією первісної культури» («сучасною культурною історією первісних суспільств»). Принципові до того питання — генезу культурних форм, реконструкцію явищ тощо, функціоналісти вважали неважливими для розуміння первісної людини, її суспільства та культури. Основою функціонального методу стала теза, що зрозуміти звичай можна, лише осягнувши, які функції він виконує в житті досліджуваного суспільства та яку роль відіграє в цілості його культури. Тож дослідник має спиратися на «польові монографічні студії» окремого первісного суспільства: лише дослідивши різні складники його культури в їхніх контекстах, на тлі цілості можна простежити функціональні зв'язки [48, s. 50—58]. А. Фішер підсумував: «Факт культури — це щось живе, а не якась мертва цікавинка. Якщо хочемо зрозуміти якийсь звичай, треба йти до живих людей, серед яких той звичай панує, побачити, яку роль у їхньому житті він відіграє» [48, s. 57].

Напрями функціоналізму. У функціоналізмі необхідно виділяти «чистих», або «соціологічних», функціоналістів (серед них — Б. Маліновський, А. Редкліфф-Браун, а також Ендрю Річардс, Рео

Форчун, Маргарет Мід) та функціоналістів, які досліджували водночас історичну та соціологічну проблематику (Ріхард Турнвальд, Сергій Широкогоров, Вольфганг Штайніц). Назву «функціоналізм» уперше вжив Б. Маліновський у праці «Аргонавти західної частини Тихого океану», де й обґрунтував новий метод. Подібний метод у праці «Мешканці Андаманських островів» описав А. Редкліфф-Браун. У пізніших працях А. Редкліфф-Браун намагався поєднати функціональний та історичний напрями (тож А. Фішер міг би зачислити його і до соціологічних функціоналістів). Подібні спроби в середині 1930-х років робив і Александер Лессер, автор статті «Функціоналізм у соціальній антропології», який пропонував окреслити цей напрям «функціональною історичністю» [48, s. 46, 58, 59].

Вочевидь, теоретичним засадам функціоналізму та споріднених напрямів мав бути присвячений згаданий раніше соціологічний конвєрсаторій для етнологів, який А. Фішер задекларував на 1939/40 н. р. [40, s. 59]. Нагадаємо, що професор скеровував своїх учнів у русло культурно-історичного методу, проте з використанням соціологічного та функціонального методів [52, s. 4]. У цьому контексті згадаємо лекційний курс доцента С. Клімека «Дослідницькі методи антропологічних наук», що його вчений читав у Львівському університеті в другій половині 1930-х років [35, s. 57; 36, s. 60; 37, s. 62; 38, s. 63; 40, s. 60]: під впливом стажування в Каліфорнійському університеті в Альфреда Кребера молодий львівський науковець перейшов від досліджень у руслі фізичної антропології до студій з культурної антропології, тож у згаданому лекційному курсі антропологічні науки розглядав у широкому розумінні терміна [71, арк. 117—119].

Теорія культурних ареалів: Альфред Кребер та Кларк Вісслер. Американські вчені Франц Боас, А. Кребер і К. Вісслер започаткували новий напрям — теорію культурних ареалів, що зосереджує увагу на просторовому поширенні явищ культури. А. Кребер свої теоретичні погляди, що ґрунтувалися на матеріалі з Південної Америки, виклав у статтях, опублікованих у журналі «American Anthropologist», зокрема, «Історична реконструкція культурних зростань та органічна еволюція», «Історія та наука в антропології». Учений зазначав, що в етнології, крім природного чинника, потрібно зважати на чинник

історичної тяглості, тож критикував Ф. Боаса за перебільшення ролі біології. У статті «Концепція культурного ареалу та вікового ареалу Кларка Вісслера» А. Кребер стверджував про роль саме К. Вісслера у становленні нового напрямку серед американських науковців. У монографії «Зв'язки природи та людини в аборигенній Америці» К. Вісслер наголосив на зв'язках між живим організмом (культура) та середовищем (географія та екологія), що перегукується з багатьма ідеями Л. Фробеніуса. На думку К. Вісслера, саме середовище сприяє об'єднанню культур у межах культурного ареалу [48, s. 59—63].

Російське народознавство: XVIII — початок XX ст. У російській етнологічній науці (під час її характеристики А. Фішер згадував також українських народознавців — Миколу Миклухо-Маклая, Олександра Потебню та ін.), на думку професора, можна виокремити такі головні виміри: експедиції Петера Сімона Палласа, Йоганна Георга Гмеліна, Георга Вільгельма Стеллера, Степана Крашеніннікова, Івана Лепьохіна (XVIII ст.), Івана Крузенштерна, Георга Гайнріха фон Лангсдорфа та Миколи Миклухо-Маклая (XIX ст.), Миколи Харузіна, Івана Смірнова, Лева Штернберга, Володимира Богораза-Тана, Володимира Йохельсона та інших (кінець XIX — початок XX ст.); збирацька та наукова діяльність на ниві етнографії і фольклористики Федора Буслаєва, Олександра Афанасьєва, Всеволода Міллера та Олександра Веселовського; етнографічна діяльність Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі (від 1845 р.) і Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії в Москві (від 1863 р.); періодичні видання «Этнографическое обозрение» (від 1889 р.) та «Живая старина» (1890—1916); формування етнографічних відділів музеїв у Санкт-Петербурзі та Москві; викладацька діяльність Л. Штернберга в Петербурзькому та М. Харузіна в Московському університетах. Для самостійного опрацювання матеріалу А. Фішер радив передусім працю Олександра Пипіна «Історія російської етнографії», низку інших розвідок [48, s. 64—66].

Російське народознавство: 1917—1930-ті роки. В історії російської радянської етнології зазначеного періоду А. Фішер виокремив два головні етапи: 1917—1929 та 1929—1930-ті роки (при цьому необхідно зауважити, що він не взяв до уваги осо-

бливості вживання терміна «етнографія» в СРСР, окреслюючи навіть етнологічну проблематику в тодішній радянській традиції «етнографією»). Від 1917 р. відбувалася організація нових осередків народознавчих досліджень у Москві (як порівняння А. Фішер згадував також про Київ та Мінськ), тривала діяльність етнографічних музеїв у Москві та Ленінграді, публікація попередніх і заснування нових видань («Этнографическое обозрение» / «Советская этнография», «Живая старина», «Сибирская живая старина», «Чужестранный фольклор» та ін.). Серед тодішніх провідних науковців — Петро Преображенський (Москва), Лев Штернберг та Володимир Богороз-Тан, Дмитро Зеленін, молоді дослідники Ісаак Вінніков, Георгій Прокоф'єв, Сергій Іванов та ін. (Ленінград). Розвиток фольклористики відбувався у структурах Російського географічного товариства під керівництвом Сергія Ольденбурга та Марка Азадовського. Особливостями тодішньої радянської «етнографії» був її тісний зв'язок з антропологією та природничими науками, а також акцент на польових методах досліджень, з методологічного погляду — «емпіризм» та «еклектизм з марксистським методом». Після рішення наради етнографів у Ленінграді 1929 р., яка засудила психологізм та інші напрями, практично всі установи переорієнтувалися на еклектизм. Остаточно це ствердила Всеросійська археологічно-етнографічна нарада, що відбулася в Ленінграді 1932 р. Визначено, що як «наука про життя» етнографія мала бути «матеріалістичною наукою», заснованою на засадах не «буржуазного націоналізму», а «міжнаціональної загальнолюдської культури». «Радянський етнолог» (етнограф) мусив досліджувати явища культури, поєднуючи теорію з практикою, а музеї — відстежувати розвиток усіх народів від виникнення до сучасності. Для радянської етнографії першочергове значення мали праці Е. Тайлора, Л.Г. Моргана, Ф. Ратцеля, Л. Штернберга [48, s. 66—69, 72].

Етнологія в Наддніпрянській Україні: 1917—1930-ті роки. Українських учених (М. Миклухо-Маклая, О. Потебню, Євгена Кагарова), періодичні видання («Етнографічний вістник», «Етнографія»), народознавчі центри в Києві А. Фішер побіжно згадував у двох попередніх тематичних блоках, присвятивши тенденціям розвитку етнології в Наддніпрянській Україні самостійний, хоча й стислий, огляд

(її розвиток на західноукраїнських землях професор узагалі оминув увагою, хоча в історіографічному розділі «Русинів» — своєї синтези про етнографію українців — робив особливий наголос на народознавчій діяльності НТШ у Львові [61, s. 162—172]). Хронологічно зазначений огляд у програмі етнологічного семінару стосувався тільки останньої третини 1910-х — початку 1930-х років. А. Фішер лише звертав увагу на те, що розвиток етнологічної науки в УСРР/УРСР відбувався завдяки діяльності установ при Всеукраїнській академії наук (Музей етнології ім. Ф. Вовка, Етнографічна комісія під керівництвом Андрія Лободи, Кабінет музичної етнографії, очолений Климентом Квіткою, Культурно-історична комісія при кафедрі Михайла Грушевського, Кабінет антропології ім. Ф. Вовка, Комісія для досліджень звичаєвого права), музеїв у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Дніпропетровську, Одесі, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Вінниці та в інших містах, науково-дослідних кафедр у Києві, Харкові та Дніпропетровську, зазначаючи про вплив на них рішень згаданих нарад кінця 1920-х — початку 1930-х років. Так, професор вказував, що було розпочато критику доробку Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Панаса Рудченка, Антонія Новосельського, Георгія Булашева, Миколи Сумцова, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Івана Огієнка, Сергія Шелухіна, Сергія Єфремова, Михайла Грушевського, Катерини Грушевської, Ксенофонта Сосенка. Також А. Фішер вказав молодих дослідників — Володимира Білого, Валентина Даниленка, Василя Денисенка, Костя Копержинського, Василя Маслова, Віктора Петрова [48, s. 70, 71].

Висновки. Тематика практичних занять (вправ та семінару) під керівництвом А. Фішера дає змогу схарактеризувати його підходи до підготовки фахового етнолога. Зокрема, професор уважав обов'язковим прищепити студентам уміння застосовувати метод етнографічного картографування, а також скеровував їх у русло культурно-історичного напрямку із залученням теоретичних підходів соціологічного та функціонального напрямів. Це допомагало зосередити увагу на етнології як науці, що досліджує різноманітні аспекти, пов'язані з традиційно-побутовою культурою (від генези культурних явищ до їхньої ролі в житті суспільства в новітній період) та загалом із життям етнічних спільнот. Тематика етнологічного

семінару А. Фішера також засвідчує, що вчений розкривав студентам віхові етапи історичного розвитку методології етнологічної науки (від XVIII ст.), подавав найактуальнішу на той час інформацію щодо неї, проте завжди акцентуючи увагу на географічному чиннику в житті народу.

1. C. k. *Uniwersytetu imienia cesarza Franciszka I we Lwowie* (далі — C. k. UF I). *Program wykładów w półroczu letniem 1910/1911*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1911. 50 s.
2. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1911/1912*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1911. 48 s.
3. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1911/1912*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1912. 48 s.
4. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1912/1913*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1912. 48 s.
5. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1912/1913*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1913. 46 s.
6. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1913/1914*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1913. 49 s.
7. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1913/1914*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1914. 50 s.
8. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1914/1915*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1914. 51 s.
9. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1915/1916*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1915. 50 s.
10. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1915/1916*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1916. 22 s.
11. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1916/1917*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1916. 26 s.
12. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1916/1917*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1917. 25 s.
13. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1917/1918*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1917. 25 s.
14. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu letniem 1917/1918*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1918. 26 s.
15. C. k. UF I. *Program wykładów w półroczu zimowiem 1918/1919*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1918. 26 s.
16. *Uniwersytet we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowiem 1919/1920*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1919. 24 s.
17. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* (далі — UJK). *Program wykładów w półroczu letniem (3-cim trymestrze) 1919/1920*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1920. 23 s.
18. UJK. *Program wykładów w 1 i 2 trymestrze roku akademickiego 1920/1921*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1920. 24 s.
19. UJK. *Program wykładów w trymestrze I—II roku szkolnego 1921—1922*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1921. 32 s.
20. UJK. *Program wykładów w 3 trymestrze roku akademickiego 1921—1922*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1922. 26 s.

21. UJK. *Program wykładów w trymestrze I i II roku akademickiego 1922—1923*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1922. 38 s.
22. UJK. *Program wykładów w trymestrze III roku akademickiego 1922—1923*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1923. 32 s.
23. UJK. *Program wykładów w roku akademickim 1923—1924*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1923. 46 s.
24. UJK. *Program wykładów na wydziale filozoficznym w trymestrze III roku akademickiego 1923/24*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1924. 16 s.
25. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1924—1925*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1924. 52 s.
26. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1925—1926*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1925. 56 s.
27. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1926—1927*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1926. 61 s.
28. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1927—1928*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1927. 52 s.
29. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1928—1929*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1928. 52 s.
30. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1929—1930*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1929. 52 s.
31. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1930—1931*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1930. 59 s.
32. UJK. *Program wykładów na rok akademicki 1931—1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1931. 186 s.
33. UJK. *Program wykładów oraz skład Uniwersytetu w roku akad. 1932/33*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1932. 170 s.
34. UJK. *Spis wykładów na rok akad. 1933/34*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1933. 77 s.
35. UJK. *Spis wykładów na rok akad. 1934/35*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1934. 76 s.
36. UJK. *Spis wykładów na rok akad. 1935/36*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1935. 79 s.
37. UJK. *Spis wykładów w roku akademickim 1936/37*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1936. 82 s.
38. UJK. *Spis wykładów w roku akademickim 1937/38*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1937. 82 s.
39. UJK. *Spis wykładów w roku akademickim 1938/39*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1938. 84 s.
40. UJK. *Spis wykładów w roku akademickim 1939/40*. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1939. 80 s.
41. *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1926/27 stanowiąca sprawozdanie rektora i dziekanów*. Zestawił rektor w roku szkolnym 1926/27 Prof. Dr. Józef Siemiradzki. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1928. 184 s.
42. *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1928/29 stanowiąca sprawozdanie rektora i dziekanów*. Zestawił rektor w roku szkolnym 1928/29 Prof. Dr. Leon Piniński. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1930. 113 s.
43. *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1929/30 stanowiąca sprawozdanie rektora i dziekanów*. Zestawił prof. dr. Hilary Schramm, rektor w roku szkolnym 1929/30. Lwów: I Związkowa drukarnia, 1931. 134 s.
44. *Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego* (dalej — Archiwum PTL). Nr. inw. 35: Fischer Adam. Metody etnologiczne (Rkp.). 67 s.
45. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 36: Fischer Adam, Etnologia i jej zakres w sosunku do nauk pokrewnych (Rkp.). 30 s.
46. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 39: Fischer Adam, Kręgi kulturowe i warstwy kulturowe w Oceanii (Rkp.). 24 s.
47. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 42: Fischer Adam, Obrzędy, zwyczaje i zabiegi magiczne (Rkp.). 52 s.
48. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 62: Fischer Adam, Wstęp do etnologii. Wykłady (Rkp., Mp.). 5 + 72 + 2 s.
49. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 66: Fischer Adam, Pierwiastki bałtyckie w ludowej kulturze kaszubskiej (Rkp., mp.). 8 s.
50. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 72: Fischer Adam, Problem kwestionariusza etnograficznego (Rkp., mp.). 20 s.
51. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 73: Fischer Adam, Lud Polski (Rkp., mp.). 57 + 69 s.: zdjęcia, mapa.
52. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 94: Fischer Adam, Zakład Etnologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (Mp.). 6 s.
53. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 110: Fischer Adam, Metoda etnogeograficzna w zastosowaniu do kultury społecznej i duchowej (Mp.). 5 s.
54. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 23: Fischer Adam, Zagadnienia etnografii połabskiej (Mp.). 7 s.
55. *Archiwum PTL*. Nr. inw. 282: Materiały ankietowe do zagadnienia «Dusza i duchy w wierzeniach ludowych» (Rkp.). 102 s.
56. Fischer A. Kilka wyjaśnień w odpowiedzi na uwagi krytyczne Prof. Kazimierza Moszyńskiego współredaktora «Ludu Słowiańskiego». *Lud*. Lwów. 1932. T. 31. S. 177—180.
57. Fischer A. Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego (Kwestjonariusz). *Nasze drogi*. 1930. № 4. S. 101—102.
58. Fischer A. Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego. Kwestjonariusz. *Orli Lot*. 1930. № 4. S. 85—86.
59. Fischer A. Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego. *Lud*. Lwów. 1929. T. 28. S. 240—247.
60. Fischer A. Wpływ czynników geograficznych na zjawiska etnograficzne. *Pamiętnik I Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce w r. 1927. Tom II*. Kraków: Komitet organizacyjny II Z.S.G.E., Księgarnia geograficzna «Orbis», 1930. S. 152—155.
61. Fischer A. *Rusini. Zarys etnografii Rusi*. Lwów, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 1928. VIII + 192 s.
62. Тарнавський Р. *Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1910—1947)*. Відп. редактор М. Глушко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 236 с.
63. Bystron J.S. *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*. Lwów: Drukarnia K.S. Jakubowskiego i Sp., 1926. VIII + 176 s. (Lwowska biblioteka slawistyczna. T. 2. Red. F. Bujak, J. Czekanowski, T. Lehr-Spławiński).

64. Falkowski J. Działalność Zakładu Etnologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1924—1934). *Lud.* Lwów. 1933. T. 32. S. 183—192.
65. Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 1189: Медвідь Ольга (справа про закінчення університету). 1929—1933. 12 арк.
66. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. Р-119. Оп. 1. Спр. 194: Фішер Адам (особова справа). 1939—1940. 82 арк.
67. Притула Я., Тарнавський Р. Університет Яна Казимира у Львові. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Том I: А—К.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 54—77.
68. Tylor E. B. *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filizofji, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów. Tom I.* Przekład z trzeciego wydania angielskiego z roku 1891 Z.A. Kowerskiej, ze wstępem i dodatkami, dotyczącymi rzeczy słowiańskich, a zwłaszcza polskich oraz życiorysem autora przez Jana Karłowicza. Warszawa: Drukarnia F. Csernáka, 1896. V + 433 s.
69. Tylor E. B. *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filizofji, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów. Tom II.* Przekład z trzeciego wydania angielskiego z roku 1891 Z.A. Kowerskiej, ze wstępem i dodatkami, dotyczącymi rzeczy słowiańskich, a zwłaszcza polskich oraz życiorysem autora przez Jana Karłowicza. Warszawa: Drukarnia F. Csernáka, 1898. III + 417 s.
70. Gajek J. Śp. Profesor Dr Adam Fischer. *Adam Fischer.* Red. P. Grochowski, A. Mianiecki. Toruń, Wrocław: PTL, 2015. S. 49—55.
71. Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 857: Клімек Станіслав (особова справа). 1925—1939. 403 арк.

REFERENCES

- (1911). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1910/1911 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1911). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1911/1912 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1912). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1911/1912 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1912). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1912/1913 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1913). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1912/1913 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1913). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1913/1914 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1914). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1913/1914 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1914). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1914/1915 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1915). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1915/1916 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1916). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1915/1916 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1916). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1916/1917 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1917). *Emperor Francis I University in Lviv. The lecture program for the summer semester of 1916/1917 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1917). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1917/1918 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- Emperor Francis I University in Lviv. The program of lectures for the summer semester of 1917/1918 academic year.* (1918). Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1918). *Emperor Francis I University in Lviv. Program of lectures for the winter semester of 1918/1919 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1919). *University in Lviv. Program of lectures in the winter semester of the 1919/1920 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1920). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the summer semester (3rd trimester) of the 1919/1920 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1920). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1st and 2nd trimester of the 1920/1921 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1921). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1st and 2nd trimester of the 1921/1922 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1922). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 3rd trimester of the 1921—1922 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1922). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1st and 2nd trimester of the 1922/1923 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1923). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 3rd trimester of the 1922/1923 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1923). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1923/1924 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1924). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures at the Faculty of Philosophy in the 3rd trimester of the 1923/1924 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1924). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1924/1925 academic year.* Lviv: First Union Printing House [in Polish].

- (1925). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1925/1926 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1926). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1926/1927 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1927). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1927/1928 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1928). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1928/1929 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1929). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1929/1930 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1930). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1930/1931 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- (1931). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1931/1932 academic year and the staff of the University in the 1930/1931 and 1931/1932 academic years*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1932). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures and the staff of the University in the 1932/1933 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1933). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1933/1934 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1934). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1934/1935 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1935). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1935/1936 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1936). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1936/1937 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1937). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1937/1938 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1938). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1938/1939 academic year*. Lviv: Scientific printing house [in Polish].
- (1939). *Jan Kazimierz University in Lviv. Program of lectures in the 1939/1940 academic year*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- Siemiradzki, J. (Ed.). (1928). *Chronicle of the Jan Kazimierz University in Lviv for the 1926/27 school year, which is a report of the rector and deans*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- Pininski, L. (Ed.). (1930). *Chronicle of the Jan Kazimierz University in Lviv for the 1928/29 school year, which is a report of the rector and deans*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- Schramm, Hilary (Ed.). (1931). *Chronicle of the Jan Kazimierz University in Lviv for the 1929/30 school year, which is a report of the rector and deans*. Lviv: First Union Printing House [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 35 (Fischer Adam, Ethnological methods) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 36 (Fischer Adam, Ethnologia and its scope in relation to related sciences) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 39 (Fischer Adam, Cultural circles and cultural strata in Oceania) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 42 (Fischer Adam, Rites, Customs and Magic Treatments) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 62 (Fischer Adam, Introduction to ethnology. Lectures) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 66 (Fischer Adam, Baltic elements in the Kashubian folk culture) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 72 (Fischer Adam, The problem of the ethnographic questionnaire) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 73 (Fischer Adam, Polish People) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 94 (Fischer Adam, Department of Ethnology of the Jan Kazimierz University in Lviv) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 110 (Fischer Adam, The Ethnogeographic Method as Applied to Social and Spiritual Culture) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 123 (Fischer Adam, Problems of the Polabian ethnography) [in Polish].
- Archives of the Polish Ethnological Society*. No. inv. 282 (Survey materials on the issue «Soul and spirits in folk beliefs») [in Polish].
- Fischer, A. (1932). Several explanations in response to the critical remarks of Prof. Kazimierz Moszynski, co-editor of «Lud Slowianski». *Lud*, 31, 177—180 [in Polish].
- Fischer, A. (1930). Plants in the beliefs and customs of the Polish people (Kwestjonarjusz). *Nasze drogi*, 4, 101—102 [in Polish].
- Fischer, A. (1930). Plants in the beliefs and customs of the Polish people. Questionnaire. *Orli Lot*, 4, 85—86 [in Polish].
- Fischer, A. (1929). Plants in the beliefs and customs of the Polish people. *Lud* (Vol. 28, pp. 240—247) [in Polish].
- Fischer, A. (1930). The influence of geographical factors on ethnographic phenomena. *Diary of the Second Congress of Slavic Geographers and Ethnographers in Poland in 1927* (Vol. 2, pp. 152—155). Krakow: Organizing Committee of the II Z.S.G.E., Geographical Bookshop «Orbis» [in Polish].
- Fischer, A. (1928). Ruthenians. An outline of the ethnography of Rus. Lviv; Warsaw; Krakow: National Institute Ossolinski [in Polish].

- Tarnavskiy, R., & Hlushko, M. (Eds.). (2016). *Department of Ethnology of Lviv University. Classical period (1910—1947)*. Lviv: Ivan Franko Lviv National University [in Ukrainian].
- Bystron, J.S. (1926). *Introduction to Polish Folk Studies* (Vol. 2). Lviv: Drukarnia K.S. Jakubowskiego i Sp. [in Polish].
- Falkowski, J. (1933). Activity of the Ethnological Department of the Jan Kazimierz University in Lviv (1924—1934). *Lud* (Vol. 32, pp. 183—192) [in Polish].
- State Archives of Lviv Oblast*. Fund 26. Description 2. Case 1189 (Olga Medvid, case of graduating from university, 1929—1933) [in Ukrainian].
- Archive of Ivan Franko National University of Lviv*. Fund R-119. Description 1. Case 194 (Fischer Adam, personal file, 1939—1940) [in Ukrainian].
- Prytula, Ya., & Tarnavskiy, R. (2011). Jan Kazimierz University in Lviv. *Encyclopedia. Ivan Franko National University of Lviv* (Vol. 1, pp. 54—77). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Tylor, E.B., Kowerska, Z., & Karłowicz, J. (1896). *Primitive civilization. Research on the development of mythology, philisophy, faith, speech, art and customs* (Vol. I). Warsaw: F. Csernak's Printing House [in Polish].
- Tylor, E.B., Kowerska, Z., & Karłowicz, J. (1898). *Primitive civilization. Research on the development of mythology, philisophy, faith, speech, art and customs* (Vol. II). Warsaw: F. Csernak's Printing House [in Polish].
- Gajek, J., Grochowski, P., & Mianecki, A. (2 eds.). (2015). Professor Dr. Adam Fischer. *Adam Fischer* (Pp. 49—55). Torun; Wrocław: Polish Ethnological Society [in Polish].
- State Archives of Lviv Oblast*. Fund 26. Description 5. Case 857 (Klimek Stanisław, personal file, 1925—1939) [in Ukrainian].